

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆ 1000 ՏԱՐԻ

ԱՐՏԱԾԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍԵԱՆ

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ*

• •

Ձեռագրի առաջին կազմը փոխարինված է նոր՝ փողոսկրյա կազմով, ինչպես նաև հարստացված միմյանց կից երկու նկարազարդ թղթերով, որոնք, ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, ձեռագրին միացել են հետագայում: Որ նըրանք ավելի հին են, քան ձեռագրի ստեղծման ժամանակաշրջանը, վաղուց հայտնի է: Բայց որ այդ կազմն ու մանրանկարները Ստեփանոս կրոնավորը չի տեսել իր ստացած ավետարանի վրա, և որ դրանք հետագայում են մուծվել ու կրգվել ձեռագրին, կհամոզվենք քիչ հետո:

Ձեռագրի կազմի երկու փեղկերից յուրաքանչյուրն ունի փողոսկրյա քանդակազարդ հինգ սալիկ, մեկական՝ կենտրոններում, երկուական (մեծերը) զբաղեցնում են կազմի վերին և ստորին մասերը ամբողջությամբ, իսկ մյուսները՝ կենտրոնական սալիկի բարձրությամբ՝ նրա աջ և ահյակ կողմերը: Այս ութ քանդակազարդ սալիկները տեղումնական թեմաներ ունեն: Երկու փեղկերի վերին սալիկների կենտրոնում Քրիստոսի չարչարանքները խորհրդանշող խաչն է, դասիմեպսալի մեջ,

որը երկու կողմերից բռնել են հրեշտակները: Վերին երկու անկյուններում մեկական մարդկային դեմքեր են, որոնցից մեկն ունի ճառագայթաձև, մյուսը՝ կիսալուսնաձև թագ: Սրանք մարմնավորում են Արևն ու Լուսինը:

Առաջին փեղկի կենտրոնում Աստվածամայրն է՝ գահին բազմած, մանուկ Հիսուսը գրկին: Տիրամոր կողքերին երկու հրեշտակներ են կանգնած՝ ձախ ձեռքում գավազան, աջը կրծքին՝ ափով դեպի դուրս: Նրանից աջ, փեղկի վերին մասում Ավետումն է, ստորինում՝ Զաքարիան և Եղիսաբեթը: Ձախ փեղկում՝ Ծնունդը, ապա՝ Աստվածամոր ճամփորդությունը: Ներևի սալիկի վրա՝ Մոգերի երկրապագությունը:

Երկրորդ փեղկի կենտրոնում Քրիստոսն է՝ բազմած գահին, ձախ ձեռքում՝ ավետարան, աջ ձեռքը՝ քարոզի պահ: Թիվունքում երկու առաքյալներ (Պողոս, Պետրոս) են՝ Աստվածամոր կողքերին կանգնած հրեշտակների դիրքով: Քրիստոսից աջ՝ ջրգողի, նրանից ներքև՝ լուսնոտի բուժումն է, ձախում՝ դիվահարների, ապա՝ անդամալուծի բուժումը, ներքևի սալիկի վրա՝ Քոնստոսի հաճոյալվոր մուտքը Երուսաղեմ:

Փեղկերից յուրաքանչյուրն ունի 30,3×37 սմ մեծություն: Սալիկները՝ 0,9 սմ

* Ծարուհանված «Էջմիածին» ամսագրի 1990 թ. № Ա-ից:

հաստություն: Սալիկները եզրափորված և ագուցված են միմյանց, ապա ամրացված մետաղյա գամերով, որից հետո ստորնձով փակցված են հաստ մագաղաթի վրա՝ վերջինիս ներսի երեսի կողմից: Մագաղաթը երեսապատված է զոլավոր կտավով: Երկրորդ փեղկի վերին սալիկի աջ անկյունը կտրված է (4,4 սմ երկայնությամբ և 2,2 սմ լայնքով): Մյուսներն ամբողջական են:

Կազմի փեղկերը թիկնամասում, որտեղից դրանք պետք է միմյանց միանան ձեռագրի թիկունքի միջոցով, ունեն չորսական անցք: Սկսվելով երկու ծայրերից 4,5 սմ խորքից, 9,2 սմ միջնատարածությամբ ծակված են չորս անցք: Այսպես՝

○ ○ ○ ○ ○

Դրանցից բացի, փեղկերը մեկական անցք ունեն թիկունքին հարող ճակատամասից, որտեղից նույնպես պետք է ամրանան ձեռագրին, որպեսզի կազմերն ավելի ամուր լինեն և չափվեն ձեռագրից:

Թիկնամասից բացի, փեղկերն առաջամասում ունեն երեքական անցք՝ կազմերի փականների համար³⁹:

³⁹ Մի փոքր տեղեկություն միջնադարյան կազմարվեստի վերաբերյալ: Ընդօրինակությունը պրակ առ պրակ ավարտվելուց, լուսանցագրությունները, նկարազարդումը վերջանալուց և հիշատակարանը գրվելուց հետո միայն ձեռագիրը լամինարվում էր կազմելու:

Կազմելու առաջին գործը պրակների կամ փեթեթի իրար հետ կարելն էր, որն արվում էր դազգահի վրա:

Ամուր թելից սարքված պարանի այն մասը, որի վրա հավաքվում ու ամրացվում է պրակը, կոչվում է սնթել (այուն թել), դուրս մնացած ծայրերը, որոնք ամրանալու են կազմտախտակին, կոչվում են պատրույգ:

Դազգահի վրա ռիպես սղուներ ամրացնելուց հետո, ամեն մի պրակից այն ղիմաց անցք էր բացվում, որից թելը դուրս գալով՝ փաթաթվում էր սղութելի վրա և կրկին պրակ դառնալով՝ նույն գործողությունը կատարում էր հաջորդ սնթելի հետ...

Բացի այս սնթելերից, պրակները իրար միանում են նաև ծայրերում: Միայրամբ՝ սնթելի անցքից թելով միանում են ծայրում հյուսած սնթելին, որը կոչվում է քարծիկ: Սա իր հերթին միանում է թիկնամասի կաշվին ամրացված հյուսած սնթելի հետ, որը կոչվում է կապտալ, և միասին ամրացվում կազմտախտակին՝ վերջինիս վրա արված անցքի և փորվածքի օգնությամբ: Մինչ այդ, նույն եղանակով կազմտախտակին միացվում էին սնթելերը պատրույգներով և կաշեպատվում:

Էջմիածնի ավետարանի կազմի վերջին փեղկի պատրույգները 1920 թ. կտրել են ձեռագրի նմանահանությամբ հրատարակելու համար լուսանկարելիս, որի հետևանքով ձեռագրի թիկնամասը բաց է: Փեղկերի վրա եղած անցքերին համապատասխան չորս սնթելերի վրա հավաքվել են մագաղաթյա պրակներ, ընդ որում սնթելերի ղիմաց անցքերը բավականին լայն են, քանզի սնթելերը հաստ են: Իրանցից բացի, պրակները ամուր թելով կրկին իրար են կարկել եզրերին սնթելի և ծայրերի մեջտեղից: Բոլոր սնթելերի պատրույգները անցկացվել են փղոսկրի անցքերից և ամրացվել, իսկ ամուր թելի ծայրերը՝ ճակատամասի անցքին (կապտալի փոխարեն): Ձեռագրի թիկնամասի թնկությունից պարզվեց, որ ավետարանի թիկնամասում, փղոսկրե կազմին հարմարեցված մասում, հիշյալ սնթելերից ու ներանց անցքերից բացի, բոլոր պրակների վրա կան նրանցից փոքր սնթելալի անցքեր այսպիսի հաջորդականությամբ. երկու ծայրերից 5,5 սմ հեռավորությամբ տեղավորված են մեկական անցք, իսկ սրանցից ամեն մեկից 12 սմ հեռավորության վրա՝ մի անցք: $(5,5+5,5)+(11,7+11,7)=35$ սմ:

Այս նշանակում է, որ փղոսկրե կազմից առաջ ձեռագիրը կազմված է եղել: Ուրեմն փղոսկրյա կազմը Էջմիածնի ավետարանի երկրորդ կազմն է: Այսպիսով ավետարանն իր կազմն է կորցրել, փղոսկրյա կազմը՝ իր ավետարանը: Ձեռագրի առաջին կազմի անցքերը չեն համապատասխանել փղոսկրյա կազմի վրա արդեն գոյություն ունեցող անցքերին, ուստի նրա վրա նոր սնթելալին անցքեր են պատրաստել նոր կազմին համապատասխան, իսկ նախորդ կազմի անցքերը մնացել են որպես առաջին կազմի գոյության իրեղեն ապացույց:

Առաջին կազմի սնթելալին անցքերի գոյությունը մի անգամ ևս հաստատում է շատ կարևոր մի իրողություն: Ստործիգովսկին ծխտում էր Էջմիածնի ավետարանի առաջին ութ թերթերի նկարների 10-րդ դարին պատկանելը, ինչպես նաև դրանց հայկական ծագումը:

Ս. Տեր-Ներսեսյանը, հենվելով բազմաթիվ հուշարձանների և գրական սկզբնաղբյուրների վրա, հիմնավորապես հերքում է սույն անհիմն տեսակետը և ապացուցում, որ դրանք հայկական են և ձեռագրին ժամանակակից: Ձեռագրի կազմի թնկությունը ցույց տվեց, որ առաջին կազմի սնթելալին անցքերը պահպանվել են նաև Էջմիածնի ավետարանի առաջին ութ

թերթերի վրա: Դա անհերքելի ապացույց է, որ դրանք եղել են մինչև ձեռագրի առաջին կազմը, այսինքն՝ նկարագարովել են ձեռագրի գրության ժամանակ, 989 թ.:

•
•

Երբ կարող էր Ստեփանոսի ձեռագրի կազմը փոխված լինել: Ինչպես տեսանք, Ստեփանոս կրոնավորը ստույգ և հին օրինակներից ուսումնական և բազմացման նպատակով ավետարանն ընթերցանել, սովորական կազմով կազմել և նվիրել էր Նորավանքի դպրոցին, ինչպես սովորաբար արվում էր: Նորոգման կամ կազմափոխության մասին որևէ հիշատակություն չ'ունենք ձեռագրում: ԺԲ դարի սկզբներում այն դեռևս Բղենո Նորավանքի՝ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքի սեփականությունն էր, ինչպես վկայում է այդ ժամանակաշրջանին հատուկ գրությամբ գրված հիշատակագրությունը: «Յանուն Աստուծոյ եւ Տիրատիկին, աղային Բրիտոսի միաբանեցալ սուրբ Նախավկիս:

Այլ զի եւ եւ Տիկնաց, աղային Բրիտոսի, միաբանեցալ Նախավկայիս: Յայսմ արե ի հետ, զինչ մեր կարողություն լինի, ծառայություն առնենք սրբոյս»⁴⁰:

Գրությունը հին բոլորգիր է՝ ԺԱ դարավերջում կամ ԺԲ դարասկզբում գրված: Հիշատակված Ս. Նախավկայի վանքը Բղենո Նորավանքն է:

Այս հիշատակագրությունից անմիջապես հետո, 1173 թ. մագաղաթյա ձեռագիրը Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքին նվիրելու մասին եղած հիշատակագրությունն է: Նշանակում է, նախորդ գրված է մինչև 1173 թվականը, ուստի ձեռագիրը այդ ժամանակ կամ դրանից առաջ է հանվել Բղենո Նորավանքից: Իսկ այդ ժամանակ, իսկապես, Սյունիքում կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել, որոնք չ'էին կարող Ստեփանոսի ավետարանը թողնել Բղենո Նորավանքում:

Բաղաց թագավորության վերացման և Սիսական տոհմի վերջնալուծն նվիրված գլխում Ստ. Օրբելյանը գրում է, որ Մելիք-շահի Չորթման գորավարը 553(+551)=1104 թ. գրավում է Որոտանը, իսկ 1105 թ.՝ Բղենը: «Վանքերի բոլոր միաբանությունները լուցինք... Սաստիկ սգի մեջ ընկան Հայաստանի բոլոր եկեղեցիներն ու քրիստոնյաները: Բայց Բաղաբերդը... Շիրու-

տը և հինգ այլ բերդեր մնացին աննվաճ: Ապա երբ լրացավ վեց հարյուր թվականը և սկսվեց առաջին տարին, — (601+551=1152), — շարունակում է Ստ. Օրբելյանը, — Շիրուտ բերդը կողոպտեց թուրքերի ճարպիկ ցեղը... Վեց հարյուր տասնինը (619+551=1170) թվականին Աստված կրկին բարկացավ մեր Բաղաց աշխարհի ու Սյունյաց նահանգի վրա և բոլորի առաջին ու ապաստան անտիկ Բաղաբերդ ամրոցը մատնեց Իսմայելի՝ անիծյալ ու գիշակեր մարդու ձեռքը, որը բազմաթիվ մակ գորքերով եկավ, բայց չկարողացավ ոչինչ անել: Այնուհետև խաբեական խուսքերով խաբեց, աշտվազի պարգամիտ քրիստոնյա մարդկանց ունեցած միջոցով նախ գրավեց Կկոց քաղը, ապա գիշերը նույն մարդկանց միջոցով հափշտակեց և Բաղաբերդը, որը գրավելով սաստիկ կոտորած կատարեց: Ել քանի որ այն անհաղթահարելի ամրություն ուներ, բոլոր վանքերից այնտեղ էին կուտակել սրբությունները, գրքերը, եկեղեցական սպասքները, առավելապես Տաթևի փարթամ ու հարուստ աթոռի անհամար և անմասն սրբություններն ու եկեղեցական սպասքները, ոսկե և արծաթե խաղերը, հիշատակային իրերը՝ զարդարված անգին ակնդեմներով, անհամար մարգարիտներով:

Այնտեղ ամբարված էին շատ կտակարաններ՝ թվով ավելի քան տասը հազար: Դրանք բոլորն էլ գերի տարվեցին և ցիր ու ցան եղան երկրի երեսին»⁴¹:

«Տաթևի փարթամ ու հարուստ աթոռի» մեջ էր մտնում նաև Բղենո Նորավանքը, և նրա ավետարանը չէր կարող Բաղաբերդում ամբարված «թվով ավելի քան տասը հազար» կտակարանների մեջ չըգտնվել, որոնք բոլորն էլ գերի տարվեցին և ցիրուցան եղան երկրի երեսին:

Տասը հազար ձեռագիր... տասը հազար ճակատագիր... Եթե գերված է եղել, փրկագնվել է, իսկ եթե ոչ, փրկվել՝ երջանիկ ճակատագրով՝ երկրի երեսին ցիր ու ցան տասը հազարից մեկը Ստեփանոսի ավետարանը:

Այդ ժամանակի դեպքերից հետո միայն ավետարանը փրկվել և ամենայն հավանականությամբ վերականգնվել է փոստկորյա կազմով և (1173 թ.) վաճառվել: «Ի թուականութեանս Հայոց ՈԻԲ (1173) եւ ի տէրութեանս աջաբակ Այտկզին, եւ ի հայրութեանս Գրիգոր(րոյ), եւ Գործի որդի Վահրամայ, գնեցի իմ հալալ լնչից

⁴⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 2874, էջ 8բ:

⁴¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 279—280:

գտորք Ասետարանս, եւ տղի մեծահոշակ վանքս Մաղարդիս, ի Սուրբ Նախավկայս, ի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց, որոց իմոց և ամուսնոյն իմոյ»⁴²։ Վահրամի որդի Գուրծին մեծահարուստ է եղել։ Այդ երևում է հաջորդ հիշատակագրությունից. «Եւ՝ Գուրծի՝ որդի Վահրամայ, հրաման առի (ի) հոշակաւոր և ի մեծ վանացն Մաղարդին Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայն՝ վանաց շինելոյ, ու շինեցի զԹիզայապատակս վանս»⁴³։ Գուրծին, որ կարող էր մի ամբողջ վանք կառուցել, ուրեմն կարող էր նաև փողոսկրյա կազմով և գեղեցիկ զարդարված ավետարան գնել և նվիրել Մաղարդա «մեծ վանացն»։

8-րդ թերթում, որի վրա գրված է Վահրամի որդի Գուրծու հիշատակարանը, գրությունից առաջ և հետո որոշ փոփոխություններ են տեղի ունեցել։ Ինչպես նշել ենք, այդ թերթի առաջին էջում նկարված է Աբրահամի զոհաբերության տեսարանը, իսկ երկրորդ երեսը, որ անգրել էր, վերին մասում ունի Տիրատիկոնոջ և Տիկնացի՝ Նախավկայի վանքին միաբանելու փոքրիկ հիշատակագրությունները։ Աբրահամի զոհաբերության նկարում Իսահակի նկարը վտանգվել է, ուստի նկարի հակառակ էջում 11 սմ երկարությամբ և 4 սմ լայնությամբ մագաղաթով նորոգվել է, այսինքն՝ մաքուր մագաղաթով ծածկվել է երեսը, իսկ ա երեսում հարդարվել է խաթարված նկարը։

1173 թ. Գուրջու որդու հիշատակարանը գրվել է նաև՝ այդ կարկառու մի վրա։ Ուրեմն թերթը կարկառուվել է գրելուց առաջ։

Գուրջու հիշատակարանը գրելուց հետո Աբրահամի դեմքը նկարի վրայից կտրել հանել են. տեղը դատարկ է։ Մյուս էջում, դեմքի հակառակ կողմում դրոշմված «Գրիգոր(ո)» անվան «րո» տառերը նույնպես կտրվել են։ Ուրեմն Աբրահամի դեմքը կտրվել է Գուրջու 1173 թ. հիշատակարանը գրելուց հետո։

Ինչո՞ւ է դիմազրկվել Աբրահամը։

Աբրահամը իր կին Սառայից որդի չէր ունենում։ Կնոջ համաձայնությամբ նա իր աղախին եգիպտացի Ագարից ունենում է մի զավակ, որին անվանում են Իսմայիլ։ «Եւ նա եղիցի այդ վայրագ», գուշակում է տիրոջ հրեշտակը։

Իսմայիլը համարվում է արաբ ցեղերի նախահայրը, և նրա անունով միջնադարյան հայ հեղինակները արաբներին հաճախ անվանում են «իսմայելացիներ» կամ «ա-

ղախնածին հազարացիներ»։ Իսմայիլը Մուհամմեդին նախորդած մարգարեներից մեկն է համարվում, ուրեմն իսմայելացիներ են նաև ողջ մահմեդականները։

Տասներկուերորդ դարի սկզբից նրանք հաճախակի հարձակումներ են կատարում Բաղաց թագավորության վրա, կոտորում են ժողովրդին, ավերում քաղաքներն ու գյուղերը, ամայացնում վանքերն ու մեծատանները, իսկ 1170 թ. Բաղաբերդը գրավելով՝ գերում և ցանուցիր են անում տասը հազար կտակարան։ Դարավերջին Սյունիքի և Բաղքի իշխանությունը վերացնում են Աբրահամի վայրագ աղախնածին ժառանգները։

Ահա այդ ցիրուցան եղած կտակարաններից մեկում՝ մի ավետարանում, հանդիպակաց էջերից ձախում Մարիամ Աստվածածինն է իր Սիածնի հետ, որը զոհաբերվում է մարդկության փրկության համար, իսկ մյուսում՝ Հայր Աբրահամը՝ զոհաբերության նախապատրաստվելիս։ Սարսեցուցիչ է նրա ձեռքի դանակը, որն ավելի շուտ սուր է հիշեցնում։ Նկարում Աբրահամի հասակը 17 սմ է, Իսմահակինը՝ 10 սմ, սուրը 6 սմ երկարություն ունի։ Այդ սուրը նրա աղախնածին ժառանգների ձեռքին է, որով հազարավոր անմեղ քրիստոնյաների արյունն է հեղվել՝ մահ ու սարսուռ սփռելով շուրջը շուրջը։ Ուստի կտրել են նրա դեմքը, դիմազրկել, որպեսզի՝ միայն Աստվածամայրն իշխի էջաբացքում, իսկ սուրը քերել են ամբողջությամբ, չեն կտրել, որովհետև այդպիսով կկտրվեր նկարը՝ լայնքով, իսկ մյուս էջից՝ մի քանի բառ։ Այս գործողությունը կատարվել է 1173 թ. հետո, Մաղարդա Ս. Ստեփանոս վանքում։

Տաթևյան տասը հազարանոց պահոցներից ցիրուցան արված մագաղաթյա մատյանների միջից բացառիկ երջանիկ ճակատագիր ունեցավ Հայկազուն Ստեփանոս կրոնավորի ավետարանը։ Ոչինչ չկորցնելով՝ նա շահեց 6-րդ դարի մի հոշտոված ավետարանից երկու նկարագրող թանկագին մատուցներ և դրանք ամրացնելով՝ մըխրճվեց դարերի խորքը, զգեստավորվեց նախորդի բախտին վիճակված մի ավետարանի փողոսկրյա կազմով, որը նույնպես 6-րդ դարից է։ Ծուրջ ութ դար՝ 774 տարի, ապաստանեց Մայր Արաքսի ափին ծվարած Ծամրի ձորի Մաղարդա Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքում։ 1847 թ. Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի կոնդակով տեղափոխվեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մատենադարան։ Չեռագիրն այսօր գտնվում է մարաքաղաք Երևա-

⁴² Մատենադարան, ձեռ. № 2374, էջ 8բ։

⁴³ Նույն տեղում, էջ 9ա։

նում, մեծն Մեսրոպ Մաշտոցի անունը կրող Մատենադարանում:

Ահա այստեղ Էջմիածնի՝ ավետարանը բոլորում է իր հազարամյակը: Այսօր էլ այնքան ամուր է նրա ազնիվ մագաղաթը, այնքան հստակ ու հաստատ են նստած նրա վրա հայկական երկաթագիրն ու հայրենի գույները, որ այն փղոսկրյա հաստաբեւտ կազմով նորանոր հազարամյակներ կթայի՝ իր փառավոր ժողովրդի հետ:

Էջմիածնի ավետարանը մեզ համար նախ և առաջ բացահայտում է մշակութային առաջնակարգ մի կենտրոն, որ ստեղծվել է Սյունիքում տասներորդ դարում և գործակցել ու շարունակությունն է դարձել Նևանա կղզու և Տաթևի վանքի մշակութային գործնական կենտրոնների, որոնք տեղեկվել ու հզորացել էին հայ իշխանական տների բարձրաստիճան հոգևորականների ջանքերով, որոնցում ուսմամբ, գիտությամբ ու գրչության արվեստով էին զբաղվում բազմաթիվ և բազմաբերդ ուսանողներ:

Մաշտոց Եղվարդեցի վարդապետը Սեվանա կղզին վերածում է ճգնարանի, հիմնում է ուսումնարան, մատենադարան՝ «ստանալով զբազմություն գրոց սրբոց, զի լուսաւոր եղիցի աչք ոգոց»⁴⁴: Սևանի մատենադարանը, որի գոյության մասին տեղեկություն ունենք հիմնվածորդ դարից, հարստանում է առավելապես սուրբ գրքերի ընդօրինակությամբ՝ Մաշտոց Եղվարդեցու դպրոցի սաների ջանքերով: Այդ ժամանակներից Սևանից մեզ ձեռագիր չի հասել, նույնիսկ Մաշտոցի խմբագրած «Մաշտոց» ժողովածուն մեզ է հասել նրա սան և կենսագիր Ստեփանոսի

ընդօրինակությունից կատարված արտագրությամբ⁴⁵:

Տաթևում նույնպես շատ ձեռագրեր են ընդօրինակվել տեղի նշանավոր գրիչների և նաղկողների ջանքերով, բայց այդտեղից այդ ժամանակներից էլ մեզ ձեռագիր չի հասել: Նորավանքից մեզ է հասել մի փառամեղ ձեռագիր, որը ոչ միայն տեղի, այլ նաև իրեն հախորդող և ժամանակակից գրչության կենտրոնների բարձր մակարակի վկայությունն է: Անկասկած Նորավանքն էլ ունեցել է Սևանի և Տաթևի վանքերի նման իր մատենադարանը, քանի որ, ինչպես միջնադարյան առաջնից է առում, «Դպրոցը կամ վանքը մարդկանց մտածումի մարտկոցն է, իսկ մատենադարանը՝ նրա գինարանը»: Որ Բղենո Նորավանքն ունեցել է մատենադարան, մեզ հուշում է Էջմիածնի ավետարանի գրիչ Հովհաննեսը՝ գրելով, որ ինքը ձեռագիրն ընդօրինակել է ստույգ և հին օրինակներից: Իսկ այս վկայությունը ենթադրում է ձեռագրական հավաքածու, այսինքն՝ մատենադարան, որտեղից կարելի էր ընտրել ստույգ և հին օրինակներ:

Ասեմանյան հավանականությամբ այս մատենադարաններում են պահվել նաև փղոսկրյա կազմով առաջին անգամ կազմված ավետարանը, որից փրկվել է միայն կազմը, ինչպես նաև այն ավետարանը, որից փրկվել են նկարազարդ երկու թերթերը: Այս մատենքների փրկության մեծագույն ծառայությունը պատկանում է Էջմիածնի ավետարանին, որով այն դառնում է «եռամեծ», մատուցներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնակի տեղը հայ ձեռագրական մշակույթի սրբազան տաճարում:

Էջմիածինն ու իր ավետարանը ամրապնդում են մեր հպարտությունն ու հավատը հայրերից՝ ժառանգությունն ստացած «մեր ազգային ամենամեծ հարատուության» նկատմամբ՝ հավիտյան հավիտենից:

⁴⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 970:

⁴⁴ Ստ. Ասողիկ, Պատմություն Տիեզերական, Ս. Դետերբուրգ, 1895, էջ 146:

